

С. С. ВОЇНОВ

ТОПОНІМІКА ДАВНЬОЇ НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ І “СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”

Майже кожен дослідник і перекладач “Слова о полку Ігоревім”, починаючи від перших його видавців, змушений звертатися до топоніміки, яка зберігає чимало давніх слів та інформації. Майже всі ці звернення при створенні чергового перекладу чи переспіву пам’ятки були пов’язані з його окремими, конкретними лексемами.

У той же час досліджень, присвячених безпосередньо топонімам “Слова”, не так багато. Цій проблемі присвячено три праці М. Т. Гойгел-Сокола з коментарем до топонімів “Каяла”, “Дунай”, “Плеснеск”, “Неміга” й географічного терміна “море” [12]. Добірку топонімів наводить С. І. Котков у статті “Лексические элементы “Слова о полку Игореве”, связанные с Новгород-Сиверской землей”. Досліджуючи ділові документи Курського краю XVII ст., мовознавець знаходить топонімічні паралелі до лексем “Дунай”, “Орел”, “Хорс”, “Кобяк” [6]. Топонімічні паралелі до лексем “бел”, “белый”, “Каяла”, “орел”, “славий”, “шеломя” наводить І. Калинець у книзі “Студії над “Словом о полку Игоревім” [4].

Водночас питанню топонімічних паралелей до “Слова о полку Ігоревім” не приділено значної уваги при укладанні “Словаря-справочника “Слова о полку Игореве” (Вып. 1–6. — Л., 1965–1984), не означена ця проблема і в “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” (СПб., 1995). Немас узагальнюючих праць про топонімічні паралелі до “Слова” з окремих регіонів. Виняток становить повідомлення О. Чрепанової “Топонимия и диалектная лексика Чернигово-Северщины в “Слове о полку Игореве”, виголошене на конференції в Сумах (1983 р.), в якому подано

топонімічні паралелі до незначної кількості лексем (“комонь”, “болонь”, “тур”, “Немига”, “упуди”) [18].

Варто зазначити, що вивчення топонімічних паралелей до “Слова” має особливе значення ще й тому, що за його підсумками можна досить упевнено вирішити питання про авторство пам’ятки і пояснити низку його “темних місць”. Численну кількість наявних гіпотез про авторство “Слова” можна звести до трьох основних:

- 1) автор “Слова” походить з Чернігово-Сіверщини;
- 2) автор “Слова” походить з Галицько-Волинської Русі;
- 3) автор “Слова” — киянин.

Задля підтвердження або спростування кожної з цих гіпотез необхідно, на нашу думку, створити словник топонімічних паралелей до “Слова о полку Ігоревім”. Дещо в цьому плані нами зроблено — в межах давньої Новгород-Сіверщини, яка входила до складу колишнього Новгород-Сіверського князівства, вже зафіксовано понад 1040 топонімічних паралелей до 173 лексем “Слова”, серед яких є й чимало найбільш характерних для пам’ятки.

Аналіз досліджень мовознавців С. І. Когкова [6; 7], М. О. Мещерського [9], О. О. Черепанової [18] й власні спостереження дозволили виявити найбільш стійке вживання в цьому регіоні характерних для пам’ятки слів **бебр** (**бобр**), **болонь** (**оболонь**), **вежа**, **диво**, **карна**, **комонь**, **соловей**, **струга**, **тур**, **упуді**, **шеломянь**, **шекот**, **яруга** та ін., підкріплених діалектною лексикою та літературною традицією цього краю. З цим же рядом повністю узгоджуються і топонімічні паралелі, зафіксовані в досліджуваному регіоні.

Серед таких топонімічних паралелей найчастіше трапляються топоніми, які містять основу слова **бебр** (**бобр**). На Курщині це села: **Боброва** при урочищі **Бобри** [16], **Бобрівка** [16], **Букресв Бобрик** [16]; річки **Бобрик**, **Велика Бобрівка**, **Мала Бобрівка** [8]; сільце **Бобрівка** [16]; села: **Бобрава**, **Боброве**, **Бобришево**, **Великий Бобрик**, **Дурів Бобрик**, **Цуканів Бобрик** [16]; слободи: **Бобрик** [16], **Боброва** при ставку **Боброва** [16], **Боброве** [16]; хутір **Волжинський Бобрик** [16]. На Орловщині це села **Бобрик** і **Бобрівка** [14]; річки **Бобрик**, притока **Нерусси** [8], **Бобрик**, притока **Устарі** [8], **Бобровиця** [8], **Бобрівка** і **Муравельник** [8]; села **Бобраки**, **Бобрик**, **Бобрівка**, **Велике Боброве** [14] і два селища з назвою **Боброки** [14]. На Чернігівщині: містечко **Бобровиця** [15], річки **Бобрик** — притока **Трубежа** [8], **Бобрик** — притока **Кости** [8], **Бобрик** — притока **Шостки** [8], **Бобрик** — притока **Убеді** [8], **Бобрик** — у **Новозибківському повіті** [8], **Бобровиця** — притока **Іржача**

[8], **Бобровиця** — притока Єльні [8], **Бобровиця** — притока Трубежа [10], **Бобровка** [10], **Малий Бобрик** [8]; села **Бобрик** Остерського повіту [15], **Бобрик** Стародубського повіту [15], **Бобровиця** [15], **Бобруйки** [15]; урочище **Бобрицьке** [10], хутора **Бобрик** Ніжинського повіту [15], **Бобрик** Н.-Сіверського повіту [15], **Бобровиця** [15]. На Сумщині: річка **Бобрик** [3], села: **Бобрик** Білопільського району [3], **Бобрик** Роменського району [3], **Боброве** [3], **Великий Бобрик** [3]. Усього на території давньої Новгород-Сіверщини зафіксовано 56 топонімів з коренем **бебр-/бобр-**. Подібні назви поширені й на іншій території України, але значно менше (у Волинській губернії зафіксовано 22 топоніми). Це дозволяє говорити не лише про широке розповсюдження бобрів та їх значення в житті русичів, що відбилося в багатьох твірних антропонімах, але й змушує більш уважно прокоментувати текст “Плачу Ярославни”.

Саме в літературних пам’ятках Новгород-Сіверщини, в її давніх ділових документах помічена лексема **болонь** у такому ж значенні, як і в “Слові”, тобто “заливний луг біля річки”. Можливі й інші подібні варіанти. Трапляються тут і відповідні топоніми: болото **Болонье** поблизу села Остроушки (район Новгород-Сіверського), **Болонье** — назва частини села Хижки Конотопського району, заливний луг **Оболонье** (біля села Змітнев Сосницького району), пасовисько **Оболонь** (поблизу села Камінь Кролевецького району Сумської області) і село **Оболонье**, зараз Коропського району [18]. У Галицько-Волинській частині України цю лексему не зафіксовано.

Не можна віднести до галицизмів і слово **вежа**, яке в західноруських пам’ятках писемності і, зокрема, в Галицько-Волинському літописі вживається в значенні **башта**, а в курських говорах **вежка** означає “курінь, буда (шалаш) у полі”, що ближче до лексики “Слова”, а саме до **веж половецьких** [9]. Знаходимо ми й відповідні топоніми на Чернігово-Сіверщині. Це село **Білі Вежі** (**Біловежі**) в Конотопському повіті й село-колонія з такою ж назвою у Борзенському повіті [15].

Лексема **диво** в “Слові” вживається лише один раз у “золотому слові” Святослава Київського (“А чи **диво** ся, братие, стару помолодити?”), але тим не менш у топоніміці Новгород-Сіверщини збереглися назви, пов’язані з цим словом. Це річка **Дивина**, притока Сейму; річка **Дивівка** і село **Дивівка** при цій річці [8]. Топоніми такого походження трапляються на Волині (річка **Дивлянка**) і Житомирщині (села **Дивин**, **Великий Дивлин**, **Малий Дивлин**).

Ще перші видавці “Слова” помітили, що пам’ятка наповнена язичницькою символікою. В ній згадуються божества **Велес**, **Даждзьбог**, **Кар-**

на й Жля, Стрибог, Троян, Хорс. Та й плач Ярославни — це язичницьке звернення до стихій природи. Відгомін язичництва зберігся і в топоніміці. На Новгород-Сіверщині функціонують топоніми, що походять від лексем **Карна, Троян, Хорс**, а найбільш характерний з них — **Карна** — зафіксовано лише тут. Це річка **Карна (Корна)**, ліва притока Іпуті у Новозибківському районі [8] і село **Карна (Корна)** на цій річці [15].

У “Слові о полку Ігоревім” неодноразово вживається лексема **комонь**: “А всядемь, братіє, на свои бързья **комони**”, “**Комони** ржуть за Сулою”, “сздай, брате, свои бръзья **комони**” та ін. Відзначимо, що лише на Новгород-Сіверщині збереглися топонімічні паралелі до цієї лексеми. За шість кілометрів від Новгорода-Сіверського біля річки Десни розташувалося село **Комань**, а поруч річка **Команка**, яка в грамоті Івана Грізного, наданій Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551 р.), має ще первинну назву — **Комоня** (“...а от Енчюковскои дороги по речку по **Комоню**”). За існуючими легендами, тут знаходилися князівські конюшні, але реальна мотивація гідроніма не відома.

Чимало на Новгород-Сіверщині топонімів, які походять від слова **соловей** або відповідного антропоніма. Це села **Солов’ївка** Медвежівської та Островської волостей, **Солов’їв** [14], **Солов’єве** [14], **Солов’ївка** [15], річка **Солов’євка** [8].

Характерним для мови давньої Чернігово-Сіверщини було вживання слова **струга** в значенні “потік”, а не як річкове судно “струг”, “лодія”, що дозволило уточнити прочитання фрази “Стугна худу струю имея, пожрыши чужи ручьи, и **стругы** ростре на кусту”. Це підтверджують і топонімічні паралелі: болото **Струг**; річки **Струг** на Курщині [8], **Струг** на Чернігівщині [15], **Струженка (Стружинка)**, **Струговець**, **Гостра Струга** [8], **Стружанка** [10], ручай **Окопна Струга** [15], села **Струженка**, **Стругівка** [15], **Стругівська Буда** [15]. У Галицько-Волинському регіоні подібні топоніми не трапляються.

Досить часто в “Слові” згадуються утворення з основою лексеми **тур**. Прославляючи трубчевського князя Всеволода Святославича, автор називає його **буй-туром**, тобто підкреслює силу і хоробрість цього героя. Лише в межах колишнього Новгород-Сіверського князівства нами зафіксовано 36 гідронімів і топонімів: ліс **Туре** поблизу села Хижки [18], озера **Туресна** [17], **Турово** [5], острів **Ітурець (Турець)** між річками Убідь і Олешня [2], протока **Турейка** в Мглинському повіті [11], річка **Малий Туровець**, притока **Туровки**, **Туранка**, **Турейка** — притоки Уси, **Турейка** — притока Брусовця, **Турейка** — притока Чаїнки, **Турейка** — притока Свапи, **Турій**, **Турищевка**, **Туросна** — притока Іпуті, **Туросна Кортава** — притоки Ту-

росни, **Туросна**, притока Туросни, **Турочка**, **Тур'я** — притоки Ветьми, **Тур'я** (**Турець**) — притока Снова [8], **Тур'я** — в Краснопільському районі Сумської області [3], **Турець** [10], ручай **Туренка** [17], **Турець** (**Тур'я**) [15], населені пункти **Турасва**, **Тураська** [16], **Нові Тур'ї**, **Турищево**, **Туровець**, **Турчанінівка** [14], **Туранівка**, **Туревські**, **Туросна** Новомиргородського повіту, **Туросна** (**Дурни**) Суражського повіту, **Турівка** (**Турець**) [16], **Турове** [5], урочище **Тур'ї Гори** [17].

Подібні топоніми помічено і на тій території Чернігівщини, яка входила до складу Чернігівського князівства, але їх тут значно менше (всього 6). Менше їх, за попередніми підрахунками, і в інших місцевостях України: Волинь — 22, Дніпропетровщина — 1, Закарпаття — 10, Київщина — 1. Це, мабуть, можна пояснити тим, що згідно з легендами й археологічними знахідками поблизу Новгород-Сіверського, в Цупринському (Зубрицькому) яру в князівські часи існував турій заповідник, який сприяв збереженню і міграції цих тварин у межах регіону [1]. Про це ж згадує і автор “Історії Русів”.

Не випадково автор “Слова”, що належав до найближчого оточення Ігоря Святославича, добре знав турів, їхні повадки. Нагадаємо вираз “**рыкають акы тури**”. Зі звіринцю глибокими ярами, які оточують Новгород-Сіверський, тури йшли до нових пасовиськ, **рикаючи**, перетинали старий чернігівський шлях поблизу села, яке отримало назву **Рикове** (з 1934 р. — Кірове) [15]. В межах Новгород-Сіверщини знайдено ще два подібних топоніми: села **Рикова** і **Нариково** [14]. У межах Чернігівщини існує село з подібною назвою — **Риків** у Козелецькому повіті [15, № 1200], на Волині — **Риковичі**, в Білорусі — річки **Риківка** і **Рикуша** [8]. Абсолютна більшість цих топонімів є відантропонімами похідними, і лише останній — **Рикуша** — безпосередньо пов'язаний з мотиваційною ознакою “видавати сильні звуки”, яка відбита у звуконаслідувальному дієслові **рикати**.

Тісний зв'язок з діалектами Новгород-Сіверської округи має лексема **упуді**, що вживається замість **убуди**. Вперше на неї звернув увагу О. О. Потебня при прочитанні фрази “всплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дону; плещучи, **убуди** жирня времена”. В народних говорах Сіверщини (і в самому Новгороді-Сіверському) вживається, можливо, споріднене діалектне **опудився** в значенні **обмочився**. В такому ж значенні функціонує це слово і на Сумщині [18]. Правильність такого прочитання підтверджується й топонімами, які, зокрема, зафіксовано поблизу села Мельня Конотопського району Сумської області. Це озера **Опуд**, **Ведикий Опуд**, **Малий Опуд** [18].

Свого часу С. І. Котков, вивчивши орловсько-курські говори й записи фольклорних текстів Новгород-Сіверщини, вказав на мовні паралелі до лексем **шеломьянь** і **щекот** [6]. Дослідивши ділові документи XVII ст., він наголосив на висновкові про стійке вживання на Курщині слова **яруга** (паралель до відомого гапаксу “Слова”) [7]. Спостереження мовознавця підтверджуються функціонуванням відповідних топонімів. У Новозибківському районі на Брянщині існує давнє село **Шеломи** [15, № 2467], а на Орловщині ще в середині XIX ст. існувало село **Шеламівка** (**Шеломівка**) [14]. Знайдені топоніми — не рідкість. Подібні назви відомі на Житомирщині (село **Шоломки**), на Львівщині (село **Шеломія**) і в Закарпатті (село **Шоломоново**). У переважній більшості — це відантропонімічні похідні.

Зафіксовані на Новгород-Сіверщині й топонімічні паралелі до лексеми **щекіт** (у значенні “спів солов’я”), причому у великій кількості. Звісно, за такою ознакою географічні об’єкти не називають, тому переважна більшість топонімів з відповідною основою належить до відантропонімічних утворень. Це назва річки **Щекотівка** (притока Радиці) [8], сіл **Верхня Щекотихина**, **Нижня Щекотихина** [14] на Орловщині, а також хутора **Щекот** у Сосницькому повіті на Чернігівщині [15, № 2872]. В інших місцевостях відомі лише два подібних топоніми: **Щекоча** — річка на Волині і **Щекотове** — село в Білорусі.

Цікаві висновки можна зробити, аналізуючи добірку топонімів, що походять від географічного терміна **яруга** в значенні “яр”. Лексема **яруга** в “Слові о полку Ігоревім” вживається тричі: у зверненні Буй-Тура Всеволода до Ігоря Святославича, де він високо оцінює своїх воїнів-курян (“пути имъ всдоми, **яругы** имъ знасмы”), в описі походу Ігоря (“вльци грозу въсрожатъ по **яругамъ**”) і в описі походу Святослава Київського (“Наступи на землю Половецкую, притопта хльми и **яругы**”). На Новгород-Сіверщині зафіксовано вже 16 топонімічних паралелей до лексеми **яруга**. З них 14 — на Курщині: річка **Красна Яруга**, притока Ілека [8], села **Красна Яруга**, **Крута Яруга**, **Муромська Яруга**, **Обсічна Яруга**, **Горіхова Яруга**, **Підяруги**, **Проїзджа Яруга**, **П’яти Яруг**, **Свина Яруга**, **Сетні Яруги** [16], **Довга Яруга** [16], хутори **Івашна Яруга**, **Костіна Яруга** [16]. Ще один топонім знайдено в південно-східній частині Сумщини — річка **Плотева Яруга**, притока Смородини [8], і один на Орловщині — хутір **Ярушка** в Ливенському повіті [14]. В інших регіонах зафіксовано лише три аналогічних топоніми: річка **Яруга** (притока Борзни) в межах Чернігово-Сіверщини, село **Яруга** на Вінниччині й село **Яруга** в Білорусі.

Навіть ці попередні результати пошуку повністю збігаються з висновками діалектологічних досліджень і дають додаткові аргументи на користь чернігово-сіверського походження автора “Слова”, його належності до найближчого оточення Ігоря Святославича. Вживання автором “Слова” лексеми **яруга** в значенні “яр”, найбільше поширення географічного терміна **яруга** і похідних від нього топонімів у Курській волості дають підстави дійти висновку, що автор “Слова”, можливо, був за походженням курянином. На користь цього свідчить і відсутність слова **яруга** та широке використання географічного терміна **дебрь** у такому ж значенні в літературному творі чернігівця, ігумена Данила “Хожденіє”, пам’ятці початку XII ст.

Отримані результати є ще одним доказом автентичності “Слова о полку Ігоревім”, бо жоден фальсифікатор не зможе передбачити існування численного прошарку топонімів у конкретному регіоні, тим паче в повній відповідності до місцевих діалектів. У зв’язку з цим найбільш обґрунтовані гіпотези Б. О. Рибаківа і Л. Є. Махновця про автора “Слова” втрачають право на першість, бо і київський боярин Петро Бориславич, і галицький князь Володимир Ярославич не могли знати всі мовні особливості цього регіону, його топоніміку.

У “Слові о полку Ігоревім” згадується князь касозький Редедя: “Тогда пушашеть 10 соколовъ на стадо лебедей, который дотечаше, та преди песнь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зареза Редедю предъ пълкы касозьскими, красному Романови Святъславичю”. На Новгород-Сіверщині, в Мглинському повіті, нами зафіксовано цікавий топонім — ручай **Редединька** [15]. Назви гір і річок, як правило, мають дуже давнє походження. Можливо, його назва йде від імені касозького князя Редеди. Відомо, що Мстислав Володимирович був чернігівським князем і йому належали чернігово-сіверські землі.

Родоначальника Ольговичів Олега Святославича автор “Слова” назвав не випадково **Гориславичем**. Саме на Стародубщині зберігся досить цікавий і, судячи з варіантів назви, дуже давній топонім — село **Горислов’є** (**Гарислова, Горислов**) [15]. Можливо, свою назву цей населений пункт отримав на честь Олега Святославича. Цей топонім слугуватиме не лише доказом давності і автентичності “Слова”, а ще й свідчить про те, що Олег Святославич був названий **Гориславичем** не тому, що приніс багато горя Русі, а тому, що сам натерпівся горя. Отже, ойконім є відантропонімним утворенням, бо населений пункт не може нікому принести горя, а лише може сам постраждати.

Загадковий князь Всеслав Брячиславич Полоцький згадується в “Слові” неодноразово. Йому присвячені рядки: “Скочи влькомъ до **Немиги** съ Дудутокъ. На **Немиге** снопы стелють головами, молотять чепи харалужными, на тоце животь кладуть, веють душу отъ тела”. Насичені яскравими порівняннями, ці рядки притягують багатьох поетів, залишаючись загадовими, бо ще й досі до кінця не встановлено, де знаходяться Дудutki і чи на тій Немизі поблизу Мінська у 1067 р. відбулася битва. Цікаво, що на Новгород-Сіверщині знайдено чотири топоніми з назвою **Немига**. Неподалік від міста Мена, в Сосницькому районі тече річка **Немига** — притока Россохи, а поруч — урочище **Немига** [18]. Тут же археологами знайдено залишки поселення VIII—XI ст. Ще одну річку **Немига** (притока Судості) знайдено в Мглинському повіті [10]. А поблизу села Гутки Кролевецького повіту існувало болото **Немига** [17]. Судячи з того, що більшість названих об’єктів пов’язана з водою, мотивувальною, очевидно, була якась гідрографічна ознака.

Не менш загадковою в “Слові” вважається річка Дунай. Тривалий час дослідники не могли пояснити, чому Ярославна, перебуваючи “в Путивле на забрале”, раптом опиняється на Дунаї, бажаючи летіти над водами цієї річки. Численні фольклорні дослідження дозволили зробити висновок про те, що в народних піснях Дунай згадується не як конкретна річка, а як загальне поняття річки чи води, і ця традиція своїми витокami йде у найдавніші пласти слов’янської обрядово-міфологічної свідомості, пов’язаної з образом річки-кордону, розділяючої “свій” і “чужий” світ. Саме завдяки цьому слово **Дунай** стало географічною назвою багатьох річок. Лише в межах Новгород-Сіверщини нами зафіксовано 13 топонімів з цією основою (в інших регіонах України зафіксовано поки що 4 топоніми). Це річки **Дунавець** — притока Судості [10], **Дунаєць** (**Дунай**, **Дунайський Колодязь**) — притока Повної, **Дунаєць** — притока Есмані [8], **Дунай** — притока Ваблі [10], **Дунайка** — за брянським документом 1630 р. [6], ручай **Дунавець** у Мглинському повіті [15], колодязь **Дунаєцький Затон** у Курському повіті [6], села **Усть-Дунаєць** Курського повіту [16], **Дунаєць** Глухівського повіту, **Дунайська Слобода** Глухівського повіту [15], **Дунайка** Грайворонського повіту [16], слобода **Дунайка** Щигрського повіту [16], хутір **Дунайський** Дмитровського повіту [14]. Таке поширення топоніма **Дунай** свідчить на користь новгород-сіверського авторства “Слова”.

Давно помічено, що автор “Слова” добре знає всі тонкощі полювання на звірів, птахів і, особливо, соколину, яка була у князів улюбле-

ною розвагою. Тому не випадково сокіл (соколець) згадується в “Слові” 16 разів, а лебідь (лебединий) — 5 разів. Полювання на лебедів було особливо поширене на Новгород-Сіверщині. Ще в кінці XIII ст. згадуються лебедині ловища у Рильського і Воргольського князя Олега: “Есть в Олеговой волости много ловищ лебединых: ты пошли своих сокольников, пусть наловят тебе лебедей” [13]. Не випадкова і наявність тут значної кількості топонімів (всього 14), таких як: **Лебединець**, **Лебяже** — озеро і болото в окрузі Новгорода-Сіверського [5], села **Лебедєво** (Конотопський повіт), **Лебеді** (Н.-Сіверський повіт) [5], на Орловщині **Лебядьс**, **Лебедиха**, **Лебедка** Ливенського повіту, **Лебедка** Орловського повіту [14], населені пункти Курщини **Лебедева**, **Лебедевщина**, **Лебеди**, **Лебедина** [7], **Лебедин** — райцентр Сумської області [3], річка **Лебідь** (притока Угора) [8]. В інших регіонах України подібних топонімів зафіксовано значно менше, що свідчить на користь належності “Слова” саме Новгород-Сіверщині.

Нами розглянуто лише невелику кількість топонімічних паралелей до лексики “Слова о полку Ігоревім” на Новгород-Сіверщині, і розпочата робота, як бачимо, дала досить показові результати. Доцільно дослідити наявність топонімічних паралелей до “Слова” в інших регіонах України, Росії, Білорусі і скласти словник топонімічних паралелей до пам’ятки, що дозволить переконливо підтвердити в котрій раз його автентичність, більш аргументовано пояснити ще не пояснені “темні місця” і, можливо, вирішити проблему його авторства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Войнов С. С.* Новгород-Сіверський: Нариси історії. — Чернігів, 1999. — 163 с.
2. *Гумилевский, Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 6. — 354 с.
3. *История городов и сел Украинской ССР: Сумская область.* — К., 1980.
4. *Калинець І.* Студії над “Словом о полку Ігоревім”. — Львів, 1999. — 166 с.
5. *Карта топографическая: Черниговская область. 1 : 200 000.* — К., 1992.
6. *Котков С. И.* Лексические элементы “Слова о полку Игореве”, связанные с Новгород-Северской землей // *Русская речь.* — 1975. — № 5. — С. 13–24.
7. *Котков С.И.* “Слово о полку Игореве”: (Заметки к тексту). — М., 1958. — 43 с.
8. *Маштаков П. Л.* Список рек Днепровского бассейна. — СПб., 1913.
9. *Мещерский Н. А.* К вопросу о территориальном приурочении первоначального текста “Слова о полку Игореве” по данным лексики // *Учен. зап. Карельского пед. ин-та. Сер. Ист.-филол. науки.* — Петрозаводск, 1956. — Т. III. — Вып. 1. — С. 64–88.

10. Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наук. думка, 1997.
11. Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931. — 595 с.
12. Сокол М. Т. О некоторых древнетюркских словах и топонимах в “Слове о полку Игореве” // Исследования по русскому и украинскому языкам. — Днепропетровск, 1973. — С. 58–68; *Vin же*: Судьба двух городов в истории исследования “Песни о полку Игореве”; Топоним “море” в “Песне о полку Игореве” // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — Вып. 2. — С. 160–168; 168–175.
13. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1960. — Т. 2.
14. Список населенных мест Орловской губернии за 1910 год. — Орел, 1911.
15. Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVIII: Черниговская губерния. — СПб., 1866.
16. Список населенных мест по сведениям 1862 года. XX: Курская губерния. — СПб., 1868.
17. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 года. — Чернигов, 1902. — 228 с.
18. Черепанова Е. А. Топонимия и диалектная лексика Чернигово-Северщины в “Слове о полку Игореве” // Актуальные проблемы “Слова о полку Игореве”. — Сумы, 1983. — С. 29–31.
19. Устинов М. Карна, Жля и Каяла // Завещанное. — Л., 1989. — С. 230–238.